

УДК: 314.151.3-054.73-054.5(430)](477)“1943/1944”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-8>

Мартиненко В.Л.

ЕВАКУАЦІЯ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ «ЖИТОМИР» (ЛИСТОПАД 1943 р. – БЕРЕЗЕНЬ 1944 р.)

Протягом осені 1943 р. з декількох окупованих регіонів України проходила масова евакуація німецького населення. Одним з них став генеральний округ «Житомир», де в той час проживало понад 40 тис. етнічних німців. На початок листопада 1943 р. його територія потрапила під удар наступаючих радянських військ. Це і стало поштовхом до евакуації місцевого німецького населення. Її головним ініціатором виступила цивільна адміністрація. Персонал СС зазвичай виконував допоміжну роль. Також помітну участь в даній операції, особливо з погляду транспортного забезпечення, брав вермахт. Для перевезення контингенту досить часто (а на початку 1944 р. виключно) використовувалися поїзди, що значно прискорювало евакуацію. Підводи та автотранспорт активно застосовувалися тільки під час її першої фази. Як свідчать документи, переважна більшість біженців евакуювалася добровільно, оскільки всерйоз побоювалася нових репресій з боку радянської влади. У той же час, мали місце випадки, коли окупаційний режим вдавався до погроз і силового тиску щодо осіб, які з тих чи інших причин вирішили залишитися. Основна маса біженців спочатку була вивезена в райони генерального округу «Волинь-Поділля». З січня 1944 р. їх евакуювали на територію округу «Білосток», де, згідно з початковими планами керівництва СС, їм в перспективі відводилася роль поселенців. Однак в березні 1944 р. даний контингент був повністю вивезений у Вартегау, де і знаходився до закінчення військових дій в Європі.

В межах даної статті на основі залучення документів архівних фондів Німеччини розглянуто організацію, перебіг та особливості евакуації німецького населення з території генерального округу «Житомир» в листопаді 1943 р. – березні 1944 р.

Ключові слова: етнічні німці, окупація, евакуація, генеральний округ «Житомир», Німеччина, округ «Білосток», Вартегау.

У роки Другої світової війни територія генерального округу «Житомир», як відомо, відігравала особливу роль в планах нацистської Німеччини, спрямованих на зміцнення її панування на Сході. Тут, починаючи з вересня 1942 р. її влада приступила до створення двох німецьких моноетнічних районів: «Хегевальд» та «Ферстерштадт». Перший з них згодом отримав навіть статус окремого гебітскомісаріату. Головним натхненником цього плану був, як прийнято вважати, рейхсфюрер СС Г. Гімmlер. Суть задуму полягала в поступовому заселенні окремих районів округу так званими «фольксдойче» – німецькими колоністами, котрі проживали в регіоні ще з часів Російської імперії. Місцеве українське населення підлягало депортації. Передбачалося, що в перспективі подібні поселенські анклавів або, як їх ще називав Г. Гімmlер, «перлини» з'являться і на інших окупованих територіях, виконуючи роль опорних пунктів уздовж ключових транспортних магістралей. Водночас необхідність створення німецьких районів саме на території генерального округу «Житомир» була обумовлена ще одним мотивом – прагненням

убезпечити етнічних німців і персонал СС від партизанських нападів [1, s. 453-454]. Однак втрата Німеччиною стратегічної ініціативи на Східному фронті вже через рік фактично поставила на цих планах хрест. Тому наприкінці 1943 р. окупаційна влада була вимушена розпочати масову евакуацію німецького населення.

Тема германізації окремих районів, що входили до складу генерального округу «Житомир», знайшла часткове відображення в працях західних і вітчизняних авторів [2; 3]. Зазвичай, ці дослідження охоплюють досить широкий спектр питань, пов'язаних з особливостями функціонування окупаційного режиму на зазначеній території. Тому міграції німецького населення, які були ініційовані владою Німеччини, розглянуто лише в загальному тематичному контексті. Його евакуація в листопаді 1943 р. і роль у подальших планах Рейху й донині відносяться до числа маловідомих сторінок окупаційного періоду.

У даній статті здійснено спробу розкрити організацію, перебіг та особливості евакуації цивільного німецького населення з території генерального округу «Житомир» в листопаді 1943 р. – березні 1944 р.

З листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту почали Київську наступальну операцію, під час якої було завдано удару в напрямку Житомира. Такий стрімкий розвиток подій на фронті призвів до наростання панічних настроїв серед співробітників цивільної адміністрації й карального апарату (СС і поліції). Частина з них прагнула якомога швидше евакуюватися в західному напрямку, використовуючи для цього будь-які доступні транспортні засоби (поїзди, вантажівки, автомобілі та підводи). 11 листопада був змушений тікати і комісар генерального округу «Житомир» Е. Ляйзер [2, с. 233-234].

Втім, незважаючи на паніку та інші викликані радянським наступом складнощі, місцева адміністрація все ж приступила до активної розробки плану евакуації етнічних німців. Якщо вірити її звітам, то дане рішення значною мірою було прийнято під враженням від масового переміщення німецького населення з південних районів України. Деякий час німецька влада навіть мала намір розмістити кілька десятків тисяч біженців на території генерального округу «Житомир». Однак через стрімкий наступ радянських військ ця ідея невдовзі була відкинута [4, bl. 26-27].

Підготовку майбутньої акції курував голова відділу політики житомирського генерал-комісаріату П. Швагер. До роботи були також залучені очільники декількох округів, де проживало німецьке населення. Згідно з розпорядженням Е. Коха, основний потік біженців передбачалося евакуювати на підводах у райони Проскурова і Шепетівки. Інша ж частина контингенту підлягала відправці ешелонами до Ліцманштадта. Варто зазначити, що домовленість з Імперською залізничною дирекцією, яка на той момент перебувала у Вінниці, про виділення необхідної кількості вагонів була досягнута досить швидко. Активну участь в підготовці до евакуації брали й інші інстанції. Так, Націонал-

соціалістична служба з питань соціального забезпечення населення (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV); далі – НСФ) розпорядилася роздати біженцям одяг, що зберігався на її складах. Головний відділ харчування рейхскомісаріату «Україна» (Reichskommissariat Ukraine (RKU); далі – РКУ) взяв на себе відповідальність за постачання контингенту харчами і кормом для худоби під час переходу. Менш злагоджено протікала взаємодія між цивільною адміністрацією і співробітниками Управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi); далі – ФоМі), оскільки останні під час обговорення тих чи інших питань досить часто посилалися на відсутність відповідного наказу [4, bl. 26].

Варто також згадати про те, що не всі жителі колоній стали готуватися до евакуації – певна частина етнічних німців, які служили в загонах самооборони (Selbstschutz), в ті дні готувалася взяти активну участь в боях проти радянських військ. Так, наприклад, 8 листопада відповідно до наказу військового коменданта Житомира генерал-майора Штрака особовий склад охоронної роти «Хегевальд» (Wachkompanie Hegewald) був прикріплений до 31-го гренадерського навчального батальйону СС (SS-Grenadier-Ausbildungs-Bataillon 31). Вже на наступний день обидва підрозділи зайняли позиції на вулиці Київська в центральній частині міста [5, bl. 9092]. 12 листопада, вони увійшли в оперативне підпорядкування 42-го армійського корпусу вермахту. Відомо, що частина солдатів з охоронної роти «Хегевальд» потім була залучена до операції зі знищення комплексу будівель польової ставки Г. Гімmlера під Житомиром, навколо якої незабаром розпочалися запеклі бої [6, bl. 95]. На кінець листопада цей підрозділ почав відхід в район Проскурова [6, bl. 97].

Евакуація німців з генерального округу почалася не всюди. Очевидно, що в першу чергу окупаційна влада мали намір вивозити жителів тих районів, які перебували безпосередньо біля лінії фронту. Початком відліку операції можна вважати наказ цивільної влади від 7 листопада 1943 р., згідно з яким вже на наступний день варто було приступити до евакуації німецького населення з району Коростишева. Незабаром залізнична дирекція повідомила про готовність виділити ешелони для вивезення біженців, що проживали в районах Петрикова, Мозиря, Овруча, Олевська, Коростеня, Коростишева та Козятина [4, bl. 27].

На темпах операції, яка вимагала невідкладних рішень, досить негативно позначалася відсутність бюрократичної гнучкості в апараті РКУ і структурах СС. Наприклад, 7 листопада рейхскомісар відмовився віддати наказ про початок евакуації німецьких колоній Ферстерштадта і Хегевальда, оскільки його ще потрібно було узгодити з головним фюрером СС і поліції «Росія-Південь» Г. Прютцманом. Схожим і цілком передбачуваним чином в той же день відреагували також представники ФоМі. Вони не погодилися санкціонувати відправку німецького населення ешелонами з перерахованих

вище районів, посилаючись в черговий раз на відсутність вказівок з боку вищого керівництва [4, бл. 27].

Проте 8 листопада 1943 р. надійшла інформація про взяття радянськими військами Корнина і Попільні, хоча в дійсності вони перебували лише на підступах. У результаті цього житомирський генералкомісаріат вніс в свій план термінові корективи: був відданий наказ про першочергову евакуацію німецького населення не тільки з району Коростишева, але й Козятина. Результати спостереження, яке провів особисто П. Швагер, виявили додаткові складнощі технічного характеру. Зокрема, стало очевидно, що вивезти всіх біженців ешелонами вже не видається можливим. Крім цього, у багатьох колоністів відчувався брак гужового транспорту – більшу частину возів рекувізував вермахт. В окремих випадках військова адміністрація все ж надавала певну допомогу. Так, один з її представників зміг виділити 50 возів для евакуації німців з району Коростишева [4, бл. 28].

Зрештою вранці 9 листопада Г. Прютцман підписав наказ про евакуацію етнічних німців з території Хеґевальда і Ферстерштадта. Причина такого швидкого рішення була обумовлена не лише несприятливим перебігом подій на фронті, але і тиском з боку армійських чинів. Тоді ж послідував ще один наказ – відповідно до нього евакуації підлягало німецьке населення Житомира і його околиць. Оскільки залізнична дирекція не змогла виділити вагони для вивезення жителів міста, то транспортне забезпечення взяв на себе вермахт. Невдовзі з'ясувалося, що з подібною проблемою зіткнувся й гебітскомісаріат Коростеня. У зв'язку з цим він отримав вказівку вилучити вози на підконтрольній території, а потім приступити до евакуації етнічних німців, які проживали в місті та районі в цілому. Їм належало рухатися по маршруту Турчинка – Хорошів – Пулини на з'єднання з численним потоком біженців з Ферстерштадта [4, бл. 28-29]. Після цього, 11 листопада, почалася евакуація німецького населення з районів Звягеля (Новоград-Волинський), а 13 листопада – Хмільника, Бердичева та Вінниці [4, бл. 30-31].

Однак зволікання із рішенням про евакуацію все ж таки мало негативні наслідки. Наприклад, те, що дирекція Рейхсбана у Вінниці вже не могла з цілком об'єктивних причин надати необхідну кількість вагонів, оскільки багато ешелонів на той момент часу вже використовувалися для перевезення армійських частин або поранених. Ті деякі групи біженців, які все ж таки вдалося евакуювати залізничним транспортом, були відправлені до Ліцманштадта [4, бл. 32].

У першій половині листопада чимала частина біженців опинилася в зоні прориву радянських військ. Через це, наприклад, була зірвана евакуація німецьких колоній, які перебували на схід від Черняхова [4, бл. 32]. 11 листопада натиск радянських частин поставив також під загрозу рух обозів, що слідували з Коростеня. У результаті цього цивільна влада була змушена звернутися до армійського командування з проханням прикрити відхід біженців

[4, бл. 30]. Проте деякі обози все ж спіткала сумна доля. Так, в одному з донесень Г. Прютцмана повідомлялося, що в середині листопада 1944 р. одну з колон біженців чисельністю близько 600 осіб наздогнали між Звягелем і Ферстерштадтом радянські війська і знищили разом з озброєною охороною [6, бл. 92; 7, бл. 9088].

Певну свободу дій отримали деякі німецькі чиновники на місцях. Наприклад, гебітскомісар Хмільника міг в разі різкого погіршення фронтової ситуації самостійно організувати відхід місцевих німців [4, бл. 29].

Досить рішуче діяли органи військової адміністрації. Так, 9 листопада комендатура Житомира оголосила про термінову евакуацію персоналу різних окупаційних установ (йшлося про громадян Німеччини) і етнічних німців, що проживали в місті. Останні, як випливає з документів, були заздалегідь сповіщені по радіо. Зрозуміло, що з огляду на поспіх, з яким відбувалася підготовка до евакуації, багато з них встигли взяти з собою лише найнеобхідніше. Акція почалася в ніч на 10 листопада. Відповідно до плану, німецькі біженці виїхали чотирма колонами, до кожної з яких був приставлений відповідальний офіцер СС. Через два дні до них також приєднався один з представників ФоМі, оберштурмфюрер СС Малер. Охорону забезпечували два співробітника польової жандармерії (у ролі командирів), 30 бійців допоміжної поліції і близько 100 солдатів самооборони [5, бл. 9091]. Непоодинокими були випадки, коли деякі з них (як етнічні німці, так і українці), користуючись відсутністю повного контролю з боку своїх німецьких командирів, проявляли схильність до «грабунків та інших протиправних перевищень своїх повноважень» [2, с. 234].

Крім збройної охорони, при багатьох обозах перебували також сестри милосердя від НСФ, які займалися медико-санітарним обслуговуванням евакуйованих. Згідно з інструкцією, біженці, які вважалися тяжкохворими, а також жінки на пізніх термінах вагітності направлялися до шпиталів. Досить багато людей похилого віку після тривалого переходу знаходилося у вкрай ослабленому стані, тому вони були тимчасово розміщені в одному з таборів Проскурова. Як випливає зі звіту НСФ, санітарно-епідеміологічна ситуація серед біженців, евакуйованих з Хегевальда, характеризувалася насамперед зростанням застудних і шлунково-кишкових захворювань. У першу чергу до них були схильні люди похилого віку і маленькі діти [8, бл. 9105]. Водночас, згідно з даними НСФ, кількість хворих і померлих серед біженців залишалася порівняно невеликою [9, бл. 9109].

21 листопада 1943 р. адміністрація генерального округу «Житомир» повідомила бригаденфюрера СС Х. Хоффмейера про майже повне завершення евакуації волинських німців¹. Близько 30 тис. осіб (куди увійшли біженці з

---

¹ Термін «волинські німці» (нім. Wolhyniendeutsche) історично закріпився за німецьким населенням, яке мешкало в межах колишньої Волинської губернії (до 1917 р. вона включала

районів Житомира, Черняхова, Звягеля і Коростеня) були розміщені в селах навколо Шепетівки. Керував цією найбільш численною частиною контингенту гебітсгауптман Черняхова оберфюрер СС Е. Чімпке. Відразу після прибуття в район тимчасового розселення він розпорядився якомога швидше провести ремонт гужового транспорту, а заодно і пристосувати його до зимових умов. Ці заходи були необхідні на той випадок, якщо біженцям довелося б продовжити відхід через раптове погіршення фронтової ситуації. Розміщенням біженців займався Оперативний штаб «Хеншель» (Sonderstab Henschel), який прагнув здійснити його таким чином, аби жителі однієї колонії залишалися жити разом. Тим самим прибулий контингент зберігав свою структуру та організаційну згуртованість. За таким же принципом відбувалося й розселення 19 тис. етнічних німців з районів Коростишева, Радомишля, Хегевальда, Чуднова та Калинівки в селах поблизу м. Дунаївці [4, bl. 32]. У кожному селі, де були розміщені біженці, перебував представник СС і одна сестра милосердя НСФ. Забезпеченням евакуйованих продовольством займався районний керівник у справах сільського господарства [6, bl. 98].

На нових місцях багато з евакуйованих опинилися в досить скрутних житлово-побутових умовах. Наприклад, в селах на території Ярмолинецького гебітскомісаріату були зафіксовані випадки, коли в одній селянській хаті могло проживати до 20 осіб. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що в деяких місцевостях колодязі знаходилися на досить значній відстані від сіл. Це створювало проблеми не тільки для приготування їжі, але і для дотримання елементарних гігієнічних норм. Крім того, напередодні зими значна частина біженців гостро потребувала взуття [6, bl. 109; 8, bl. 9106-9106]. У цих же селах пліч-о-пліч з евакуйованими німцями проживали багатодітні сім'ї українських селян. До кінця листопада 1943 р. представники медичного персоналу НСФ доповідали про погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації. За їхніми прогнозами, нестача води і засобів особистої гігієни (особливо мила) могла найближчим часом викликати спалах педикульозу. Ситуація ускладнювалася і тим, що більшість сіл ще до приходу німецьких біженців вже були охоплені висипним тифом [6, bl. 106; 9, bl. 9109].

Основне занепокоєння з боку цивільної адміністрації викликали німецькі обози, які опинилися в районі Вінниці. Через часті поломки гужового транспорту вони рухалися повільними темпами. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що серед біженців налічувалося досить багато хворих. Їх, згідно з рішенням окупаційної влади, тимчасово розмістили у Вінниці для подальшої відправки до Вартегау [4, bl. 32]. З документів відомо, що станом на 3 січня 1944 р. ці біженці вже були вивезені ешелонами до Ліцманштадта. Основну

масу становили жителі Коростеня, Овруча, Річиці, Брагіна, Мозиря, Петрикова, Олевська, Козятина і самої Вінниці [4, бл. 35].

Заходи з евакуації німецького населення з районів генерального округу продовжувались також під час контрнаступу вермахту в кінці листопада 1943 р. Однак цього разу мовилось про ті його групи, які з тих чи інших причин не змогли виїхати в першій половині листопада і залишилися проживати на відвойованих радянськими військами територіях. Наприклад, в декількох колоніях в районі Черняхова окупанти, на свій подив, виявили уцілілих жителів, які невдовзі були вивезені на армійських вантажівках в напрямку Грицева. Звідти, згідно з вказівками керівництва РКУ, вже в ешелонах, близько 600 чол. відбули до Ліцманштадта. До 12 грудня було евакуйовано ще 409 осіб [4, бл. 36]. Певна кількість німецьких сімей залишалася також в Житомирі. Це пояснювалося тим, що органи НКВС ще не встигли розгорнути в місті (як, втім, і в інших звільнених населених пунктах) свою репресивно-каральну діяльність, а армійські частини виконували зовсім інші завдання [4, бл. 37].

Командування 13-м армійським корпусом вермахту намагалося підтримувати не тільки транспортом, але й поширювало від імені Житомирського генералкомісаріату заклики про евакуацію. На початку грудня 1944 р. окупанти в досить категоричній формі закликали всіх етнічних німців негайно покинути район бойових дій. За допомогою друкованих оголошень вони попереджали: «Той, хто залишиться після 6 грудня, більше не буде вважатися німцем» [4, бл. 39]. Незважаючи на це, нечисленні випадки ухилення від евакуації все ж мали місце. Здебільшого подібні прояви спостерігалися з боку етнічних німців, які перебували в шлюбі з особами інших національностей і не бажали їх залишати. Тому, коли погрози не діяли, починався силовий тиск. Обґрунтовувалося це в першу чергу тим, що прояви саботажу могли негативно позначитися на авторитеті окупаційної влади і репутації самого німецького народу, однією з характерних рис якого традиційно вважався високий рівень дисципліни. Зокрема, до силових заходів вдавався глава СС і поліції Житомира оберштурмфюрер СС Гетце. Єдині, до кого вони не застосовувалися, – це жінки-німкені, що перебували у шлюбі з українцями. Чоловіків німецької національності, які були викриті в саботажі, наказувалося залучати до військової служби або до трудової повинності в Німеччині [4, бл. 36-37].

Наприкінці листопада 1943 р. нацистська влада ще не мала чіткого уявлення про подальшу долю німецьких біженців з генерального округу «Житомир». Втім, деякі роздуми з цього приводу були невдовзі висловлені бригадефюрером СС Х. Хоффмейером під час листування з одним із головних кураторів евакуації П. Швагером. У поточній ситуації, вважав він, мова могла йти лише про тимчасове розселення контингенту на певній території. Однак в перспективі Х. Хоффмейер все ж сподівався на його повернення в місце колишнього проживання – зрозуміло, в разі успішного контрнаступу вермахту –

або ж переселення в будь-який інший окупований регіон. Для цього потрібно було докласти всіх зусиль, щоб зберегти волинських німців як цілісну спільноту. У проміжний період вони могли проживати в збірних таборах і залучатися до сільськогосподарської діяльності. Будь-яким спробам відправити їх на роботу до Німеччини треба було рішуче протидіяти [4, bl. 34].

Проте, в середині грудня 1943 р. Г. Гімлер видав наказ про підготовку всіх німецьких біженців (150-160 тис. осіб), розміщених на території генерального округу «Волинь-Поділля» до подальшої евакуації. Більшість з них передбачалося направити до Генерал-губернаторства, інших, в кількості від 40 до 50 тис. осіб – в район Ломжі (округ «Білосток»). Головний фюрер СС і поліції «Росія-Південь» Прютцман запропонував переселити в Білостоцький округ близько 43 тис. волинських німців [10, bl. 9087]. Через деякий час гауляйтер Е. Кох висловив згоду прийняти на підконтрольній йому території до 50 тис. біженців [11, bl. 9080-9081].

На початку січня 1944 р. через подальше погіршення фронтової ситуації Г. Гімлер був змушений прискорити переговори з окружними адміністраціями про розміщення німців з СРСР. Через опір адміністрації Генерал-губернаторства його план зазнав деяких змін: цього разу більшу частину контингенту передбачалося розподілити між Вартегау, Верхньою Сілезією та Східними Судетами. Волинські німці підлягали евакуації в Білостоцький округ. Узгодити дане питання з гауляйтером Е. Кохом або його заступником П. Даргелем повинен був один з представників ФоМі [12, bl. 9076; 13, bl. 9077].

Невдовзі вийшов наказ бригадефюрера СС Х. Хоффмейєра, який визначав дату початку (10 січня 1944 р.) і механізм подальшої евакуації всіх німецьких біженців, які перебували в окрузі «Волинь-Поділля». Округ «Білосток» був позначений в ньому як регіон остаточного розселення 43 тис. волинських німців. Вивіз всього контингенту планувалося здійснити залізничним транспортом. Відповідальність за подачу та відправку ешелонів ніс вермахт. Відповідно до затвердженого плану, напередодні завантаження передбачалося забезпечити всіх біженців продуктовими пайками та, в міру можливості, провести дезінсекцію. До кожного ешелону був прикріплений комендант з числа співробітників зондеркоманди «Р», який контролював заповнюваність вагонів і відповідав за складання списків людей, які знаходилися в них. Дані списки допомагали уточнити не лише кількість евакуйованих, а й визначити необхідний для них обсяг харчів. До того ж, кожен комендант стежив за порядком і дисципліною під час проходження ешелону [14, bl. 1-2].

Відповідальними за прийом і розвантаження ешелонів на місцях були призначені чотири офіцери у званні гаупт- і оберштурмбанфюрерів СС, що підпорядковувалися прикомандированим співробітникам зондеркоманди «Р». Надалі вони мали перебувати в тісній координації з окружними представниками рейхскомісара у справах зміцнення німецької народності

(Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV); далі – РКФДФ) і виконувати їх вказівки [14, bl. 3-4].

Варто зазначити, що ще в середині грудня 1943 р. в Головному штабному управлінні РКФДФ були розроблені пропозиції щодо особливостей проведення фільтрації волинських німців на території Білостоцького округу, які згодом затвердив Г. Гімлер. Здійснювати її, як і раніше, повинні були виїзні комісії Центрального імміграційного відомства (Einwanderungszentralstelle (EWZ); далі – ЕВЦ). Однак суть полягала в тому, що переселенці, зараховані до 1-ї та 2-ї категорії реєстру етнічних німців України (Deutsche Volksliste der Ukraine (DVL); далі – ДФЛ України)¹, підлягали розселенню ще до початку фільтрації. Німці, які опинилися в 3-й категорії, відправлялися в табори ФоМі для подальшої перевірки. Така ж доля чекала й тих, хто, на думку колонізаційного штабу в Білостоці (Ansiedlungsstab Bialystok), були зараховані до перших двох груп ДФЛ України помилково та, відповідно, не підходили для поселення на анексованих східних територіях [15, bl. 50].

Однак плани керівництва СС було порушено самим гауляйтером Е. Кохом, який 10 січня 1944 р. видав окреме розпорядження про підготовку до розселення волинських німців в районі Білостока. У ньому він особливо підкреслив, що це є його прерогативою як шефа цивільної адміністрації округу. Біженців передбачалося тимчасово направити (в першу чергу для поліцейської перевірки) в три великі табори в околицях Білостока, Граєво і Ломжі. Через деякий час контингент підлягав розселенню в трьох зазначених містах. Керівну роль в його обслуговуванні спочатку повинні були грати місцеві структури НСДАП, які, за твердженням гауляйтера, найкраще підходили для цього. Органам поліції безпеки і СД відводилися лише функції, пов'язані з охороною таборів і перевіркою політичної благонадійності евакуйованих [15, bl. 33; 16, bl. 9069; 17, bl. 69]. Варто зазначити, що багато важливих приготувань до прийому біженців в Білостоцькому окрузі в цілому були завершені до 1 січня 1944 р. [18, bl. 9083]. Тому через кілька днів туди вже почали прибувати перші групи евакуйованих німців [11, bl. 9081]. У підсумку до кінця місяця на

---

¹ Реєстр «Етнічні німці України» (Deutsche Volksliste Ukraine) – процедура реєстрації осіб німецького походження на окупованій території України, яку було введено владою Німеччини навесні 1942 р. Відповідно до реєстру все німецьке населення поділялося на чотири категорії. Так, до 1 групи належали особи німецької національності, які народилися в моноетнічних сім'ях і зберегли німецьку мову та національний побут. До 2 групи, зазвичай, входили чистокровні німці, які були одружені з представниками інших національностей. До того ж, члени родин не німецького походження також могли бути віднесені до цієї групи, але лише в тому випадку, якщо дотримувалися німецького способу життя. До 3 групи зараховувалися асимільовані німці, які практично втратили ключові риси своєї національної ідентичності. Для 4 групи представників німецької національності вже не залишалося. Громадянство Німеччини надавалося особам, які належали до перших двох груп. Представники 3 групи отримували громадянство строком на 10 років, протягом якого вони повинні були виправдати виявлену довіру.

території округу перебувало 11 603 особи, переселені з околиць Житомира, Рівного, Ковеля, Луцька та Пінська. Багато з них пройшли перевірку в Білостоцькому таборі «Фронт і Батьківщина» («Front und Heimat»). У цілому німецька влада розраховувала завершити переселення німців у квітні або травні 1944 р. [15, bl. 31].

Дії Коха невдовзі викликали закономірний протест з боку Г. Гіммлера, який розцінив їх як самоуправство. Він заявив, що розселення німецьких біженців не відноситься до компетенції нацистської партії [19, bl. 9065]. Сам же гауляйтер намагався уникати прямих переговорів з Г. Гіммлером – наприклад, повідомляючи його представникам неправдиві відомості про своє місцезнаходження або посилаючись на зайнятість [15, bl. 26, 32].

Тим часом на території округу вже йшла активна підготовка до виконання вказівок Коха. Так, 11 січня в Білостоці відбулася нарада представників від місцевого партійного керівництва і органів цивільної адміністрації, де обговорювався план прийому та розміщення німецьких біженців. Відповідно до нього, відповідальними за проведення операції на місцях були призначені голови районних організацій НСДАП. У свою чергу, цивільна адміністрація обіцяла виділити необхідну кількість автотранспорту та обслуговуючого персоналу. Після прибуття весь контингент передбачалося розмістити в двох збірних таборах – в Білостоці та Граєво, шефство над якими взяв на себе голова окружного відділу соціального забезпечення Герлах. Речовим і харчовим постачанням біженців також займалася цивільна влада. І, нарешті, заходи, пов'язані з охороною і політичної перевіркою повинен був здійснювати уповноважений представник від окружного управління СС і поліції [15, bl. 5-6].

Наступна фаза плану передбачала поступове розселення біженців в низці населених пунктів на території Білостоцького округу. До середини лютого 1944 р. цивільна адміністрація мала намір повністю завершити підготовку житлового фонду до їх прийому [15, bl. 6]. Трохи менше половини всього контингенту повинно було осісти в самому Білостоці (25 тис. осіб) і його околицях (1 тис. осіб). Решту біженців планувалося зосередити в районі Більська (5 тис. осіб), Граєво (5 тис. осіб), Гродно (10 тис. осіб), Ломжі (7 500 осіб) і Сокулки (3 500 осіб) [15, bl. 31]. Потенційну нестачу порожніх приміщень влада округу збиралися вирішувати шляхом підселення німців в будинки місцевих жителів. Однак, з огляду на те, що ці заходи могли викликати широке невдоволення, їх варто було проводити без широкого розголосу. Поряд з розміщенням цивільна адміністрація відповідала за побутове облаштування переселенців. У даному випадку влада також покладалася не тільки на власні ресурсні можливості, але й на місцеве польсько-білорусько-українське населення, у якого за необхідності дозволялося за певну плату вилучати меблі і домашнє начиння. Під час розподілу житла між переселенцями зверталася увага на кількість членів в їх родинях і соціальне становище. Після закінчення розселення одна частина контингенту підлягала працевлаштуванню на

території округу, а інша, куди входили люди похилого віку, хворі, жінки з маленькими дітьми та ін., передавалася під опіку НСФ [15, bl. 6-7].

Втім, незважаючи на заявлену готовність окружної адміністрації прийняти і облаштувати біженців у встановлені терміни, виникли певні складнощі. Так, значна частина житлового фонду перебувала в незадовільному стані і потребувала термінового ремонту, до якого були залучені будівельні фірми і ремісничі майстерні. Крім того, в деяких населених пунктах – наприклад, таких як Граєво, Августів і Райгруд – гостро відчувався брак вільних житлових приміщень. Вельми показовою в цьому відношенні була ситуація в Граєво, де через розширення машинобудівного і ткацького виробництва більшість городян проживала в досить обмежених умовах. Тому варіант з підселенням німецьких біженців практично не розглядався [15, bl. 7-8].

Перебування евакуйованих в зазначених вище збірних таборах зазвичай займало кілька днів. Однак, як впливає з доповіді голови СС і поліції в Білостоці О. Гельвіха від 2 лютого 1944 р. перевірка контингенту нерідко ускладнювалася тим, що більшість потягів прибували без ешелонних списків. Крім цього, значна частина людей не мала при собі жодних документів, що засвідчують особу [15, bl. 31]. Будні багатьох з них були пов'язані в основному з прибиранням табірної території і приміщень. Мабуть, єдиним елементом дозвілля біженців став перегляд кінофільмів, які демонструвалися їм практично кожен день з культурно-пропагандистською метою. У деяких таборах було організовано невеликі дитячі садки, що знаходилися під опікою НСФ. Також досить активну діяльність розгорнула Імперська кредитна каса (Reichskreditkasse), яка проводила обмін окупаційних карбованців на рейхсмарки [15, bl. 8]. У вже згаданому таборі «Фронт і Батьківщина», розрахованому на одноразове перебування відразу декількох тисяч людей, діяла комендантська година. Виходити за його межі дозволялося лише за наявності відповідної перепустки, яку видавало табірне начальство [15, bl. 31].

У апараті РКФДФ наполягали на тому, що волинські німці після переселення не повинні були знаходитися в Білостоцькому окрузі у ролі сільськогосподарських робітників [15, bl. 35]. Тому закономірно постало питання про експропріацію господарств місцевого населення, основну масу якого складали поляки, білоруси та українці. Зробити це без значної шкоди власним інтересам в регіоні було надзвичайно складно. Примусове відчуження сільськогосподарської землі у місцевих жителів з метою подальшої передачі переселенням неминуче призвело б до зростання невдоволення і, як наслідок, підриву позицій німецької адміністрації. Тому на початку грудня 1943 р. у штабі РКФДФ запропонували діяти вибірково. У першу чергу було зазначено, що майбутня акція не повинна порушувати інтереси білоруського населення (другою за чисельністю етнічної групи, після поляків), значна маса якого, згідно з планами Г. Гімmlера, підлягала германізації. Його примусове виселення, по суті, поставило б на цьому проекті хрест. Крім того, білоруси в

більшості своїй вважалися більш лояльно налаштованими до німецької влади, ніж, наприклад, українці або литовці. У прикордонних з Генерал-губернаторством районах, де польсько-білоруський антагонізм відчувався найгостріше, їх пронимецькі симпатії були особливо сильними. Цивільна адміністрація, в свою чергу, намагалася використовувати дану ситуацію. Також вельми сумнівним, з погляду подальших перспектив, виглядав варіант переміщення білорусів в порожні села на території генерального округу «Білорусь», оскільки багато хто з них згодом міг поповнити партизанські загони. Єдині, хто, на думку вищих функціонерів СС, підлягали депортації за межі Білостоцького округу, це особи, які не були визнані «расово цінними». Однак цей план відкладався на невизначений термін через ситуацію з партизанським рухом [15, bl. 36-37]. У підсумку на одній з нарад у Г. Гімmlера, яка відбулася 10 грудня 1943 р. було остаточно вирішено захистити білорусів від наслідків розселення етнічних німців в окрузі. Наділення біженців землею планувалося здійснити в основному за рахунок польських селян. Що стосується українців, то їх господарства також могли бути експропрійовані, але лише у тому випадку, якщо їм натомість надавали відповідні земельні наділи в окупованих регіонах України [15, bl. 30].

Розселення на території округу волинських німців відбувалося досить швидко, що, власне, визнавав і голова регіонального управління СС і поліції О. Гельвіх [15, bl. 12]. Завдяки тому, що керівництво акцією здійснювала цивільна адміністрація, переселенці перебували в таборах близько тижня. У той час як на території Вартегау це могло б тривати не один рік [20, s. 120]. На думку Гельвіха, такий стан речей був навіть на руку, оскільки злагоджені дії НСДАП з розселення німців практично не викликали ніяких нарікань, а найменші складнощі усувалися достатньо швидко. Водночас гауляйтер Е. Кох продовжував демонструвати небажання узгоджувати свої подальші кроки з СС. Наприклад, перебуваючи з 31 січня по 1 лютого 1944 р. в Білостоці, він не вважав за потрібне запросити на нараду керівників адміністрації, де обговорювалися питання прийому та розміщення біженців, представників від окружного управління СС і поліції та Оперативного штабу «Хеншель» [15, bl. 12]. Варто зазначити, що з формального погляду Кох все ж мав право повністю керувати перебігом операції, оскільки, наприклад, уповноважений РКФДФ в Кенігсберзі Герлах вже давно мав службові інструкції, що забороняли йому чинити будь-який вплив на переселенські акції в Білостоцькому окрузі [15, bl. 29].

Стосовно волинських німців Кох виявляв певну вибірковість. Він, зокрема, планував відокремити від загальної маси переселенців дві групи: послідовників Римсько-католицької церкви і тих, хто, маючи посвідчення про національну приналежність, не володів німецькою мовою. Їх, на думку Коха, через деякий час варто було передати у розпорядження генерального уповноваженого з використання робочої сили Ф. Заукеля [15, bl. 12].

Станом на 14 лютого 1944 р. в Білостоцькому окрузі знаходилося вже близько 30 тис. біженців. Їх, як того і вимагав Е. Кох, розселяли переважно в містах, незважаючи на те, що господарський уклад більшості з них був тісно пов'язаний з сільською місцевістю [15, bl. 79].

Тим часом в апараті РКФДФ продовжували розмірковувати над планом виселення поляків з сільських районів Білостоцького округу. З політичної точки зору найбільш сприятливим моментом для початку його реалізації повинні були стати значні успіхи військ Німеччини на Східному фронті – генеральний наступ або будь-які інші переможні операції. Таким чином, очевидно, передбачалося послабити моральну готовність польського населення до можливого опору і зміцнити позиції німецької влади в регіоні в цілому. Крім військово-політичної ситуації, враховувався й економічний фактор. Тому виселення поляків варто було здійснювати в період між весняною посівною кампанією і збиранням врожаю. Частину з них, як і до цього, планувалося розмістити в містах та працевлаштувати на промислових підприємствах. Решта після попереднього узгодження з Ф. Заукелем підлягала відправці до Східної Пруссії, в економіці якої на той момент часу вже була задіяна велика кількість поляків з Білостоцького округу, або інших регіонів Рейху [15, bl. 81].

Варто зазначити, що німецька влада раніше вже переселяла в адміністративному порядку частину поляків з сільської місцевості в деякі міста округу, де відчувалася нестача робочих рук на промислових підприємствах. Багато з них доволі швидко адаптувалося до нових умов, оскільки, працюючи в містах, вони отримували більш високу заробітну плату. Тому керівництво СС сподівалось, що заплановане переселення не призведе до широкого обурення серед польських селян [15, bl. 81].

Виходячи з попереднього досвіду, в Головному штабному управлінні РКФДФ вирішили, що кількість виселених польських сімей повинна бути співставною з кількістю сімей німецьких переселенців. Останні через відсутність необхідного досвіду вважалися недостатньо придатними до роботи у великих селянських господарствах. Тому об'єднання дрібних земельних наділів допускалося лише у виняткових випадках. Водночас трудовий потенціал волинських колоністів в порівнянні з німцями з південних регіонів України оцінювався досить високо, оскільки в їх сім'ях було набагато більше чоловіків. В окремих випадках переселенці могли також розраховувати на фінансову допомогу з боку німецької держави [15, bl. 81].

Необхідність розселення волинських німців в експропрійованих польських господарствах в апараті РКФДФ пояснювали тим, що ті ще зовсім нещодавно на території Хегевальда та інших поселенських районів мали свої земельні наділи. Тому статус сільськогосподарських робітників в якості можливої і нехай навіть тимчасової альтернативи міг негативно вплинути на настрої переселенців. Білостоцький округ в порівнянні, наприклад, з Вартегау вважався найбільш придатним регіоном для їх розміщення, оскільки саме тут

налічувалася достатня кількість середніх та дрібних селянських господарств. У разі виникнення будь-яких складнощів даний контингент міг бути відправлений в район Ціхенау (Східна Пруссія) [15, bl. 82].

Однак всі ці плани так і залишилися на стадії розробки. У кінці лютого 1944 р. Г. Гімлер за домовленістю з гауляйтером А. Грейзером віддав наказ про відправку всіх радянських німців у Вартегау [21, s. 219]. Як невдовзі з'ясувалося, дане рішення поширювалося і на тих біженців, котрі вже перебували в Білостоцькому окрузі. Відповідальним за їх подальше переміщення був призначений оберфюрер СС Е. Чімпе [15, bl. 11]. У підсумку відправка волинських німців у Вартегау зайняла майже місяць – вона тривала з 3 по 26 березня 1944 р. Туди ж згодом було вивезено і їх майно: близько 3 тис. коней, 300 голів великої рогатої худоби і велику кількість возів [22, bl. 49].

На території Вартегау всіх прибулих з СРСР німців чекала комплексна фільтрація по лінії ЕВЦ. Її результати визначали подальшу долю кожного біженця: ті, хто отримали німецьке громадянство, ставали поселенцями на анексованих польських територіях або відправлялися відбувати трудову повинність в так званий «старий рейх».

Евакуація етнічних німців з території генерального округу «Житомир» на тлі адміністративних переселень, які проходили в інших окупованих регіонах СРСР, мала свої особливості. Одна з них полягала в тому, що її проведенням майже до кінця зими 1944 р. опікувалися в основному чиновники цивільної адміністрації РКУ, а потім в Білостоцькому окрузі. Персонал СС виконував найчастіше допоміжну роль. Помітну участь в даній операції, особливо з погляду транспортного забезпечення, брав і вермахт. Крім того, для перевезення самого контингенту досить часто (а на початку 1944 р. виключно) використовувалися поїзди, що значно прискорювало евакуацію. Підводи і автотранспорт активно застосовувалися тільки під час її першої фази.

Список використаних джерел та літератури

1. Heinemann I. «Rasse, Siedlung, deutsches Blut»: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. – Göttingen: Wallstein Verlag, 2003. – 697 s.
2. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
3. Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941-1944 рр.). Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2016. – 522 с.
4. Bundesarchiv Berlin (далі – BAW). R 6/117.
5. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München (далі – IfZ-Archiv). MA 303/1. SS-Standortkommandantur “Hegewald” z. Zt. Dunajewce, den 28. Nov. 1943, Feldpost-Nr. 00175, Betr: Bericht der SS-Standortskommandantur und des Gebietes Hegewald über die Zeit vom

- 7.11. bis 24.11.1943, an SS-Obersturmannführer Dr. Brandt, Persönlicher Stab RF-SS, SS-Opernführer Jungkunz. Bl. 9091-9098.
6. BAB. NS 19/2656.
  7. IfZ-Archiv. MA 303/1. Geheim, Fernschreiben Nr. 416, Wolfsburg, 16.11.1943, Hoeh. SS u. Pol. Fhr. gez. Prützmann SS-Obergruppenführer. Bl. 9088-9089.
  8. IfZ-Archiv. MA 303/1. NS Oberschwester Else Reinhart, Solobkowce, den 26. November 1943, an den Herrn Gebietshauptmann des volksdeutschen Siedlungsgebietes Hegewald, Betreff: Betreuung des volksdeutschen Trecks Hegewald durch die NSV, Reinhart NS Oberschwester. Bl. 9105-9106.
  9. IfZ-Archiv. MA 303/1. Dr. Haeutle, Solobkowce, den 26. November 1943, an den Herrn Gebietshauptmann des volksdeutschen Siedlungsgebietes Hegewald, Betreff: Bericht über die gesundheitlichen Verhältnisse während und nach dem Treck. Bl. 9109-9110.
  10. IfZ-Archiv. MA 303/1. Nr 771, 18/12, 9140, 19.12.43, An SS-Obersturmbannführer Brandt, Hohchwald, gez. Prützmann SS-Obergruppenführer. Bl. 9087.
  11. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, An SS-Obersturmführer Berg, Stab Reichsführer SS, Feldkommandostelle Hochwald, Geheim, Betr.: Aufnahme von Volksdeutschen in den Bezirk Bialystok, Bezug: Fernmündliche Anfrage Oberstuf. Berg vom 6.1.44 abends, der SS-Upf. Bialystok gez. Hellwig. Bl. 9080-9081.
  12. IfZ-Archiv. MA 303/1. Rk. Stabshauptamt, Reichsk. f.d.f.d.v., Bln. Nr. 2689, 8.1.44, An den Reichsführer-SS, Feldkommandostelle, Vorg.: Ansetzung der aus Russland zurückgeführten Deutschen, Bezg.: Funkspruch und fernmündliche Weisung vom 7.1.44, der Chef des Stabshauptamtes gez. Greifelt, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei. Bl. 9076.
  13. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, 7.1.44, Dringend, 1. Reichsicherheitshauptamt III B, 2. Volksdeutsche Mittelstelle, gez. Brand SS-Obersturmbannführer. Bl. 9077.
  14. BAB. R 186/8. Abschrift, Stabsbefehl, gez. Hoffmeyer, SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei. Bl. 1-9.
  15. BAB. R 49/2546.
  16. IfZ-Archiv. MA 303/1. An den Reichsführer SS, Feldkommandostelle, Hochwald, Persönlich, der Gauleiter u. Chef d. Zivilverwaltung für den Bezirk Bialystok, Königsberg, 10. Januar 1944, Betr.: Ansatz der umgesiedelten Volksdeutschen aus der Ukraine im Bezirk Bialystok, gez. Koch. Bl. 9069-9070.
  17. BAB. R49/2407.
  18. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, Rowno, Nr. 8, 1.1.44, An das RSHA Roem. 3 B, SS-Staf. Ehlich, Berlin, Betr.: Rückführung von Volksdeutschen. Bl. 9083.
  19. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, Gauleiter Erich Koch, 14.1.44. Bl. 9065-9066.
  20. Gerlach C. Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. – Hamburg: Hamburger Ed., 2000. – 1231 s.
  21. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. – 257 s.
  22. BAB NS 19/842.

References

1. Heinemann, I. (2003) *“Rasse, Siedlung, deutsches Blut”*: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. Göttingen: Wallstein Verlag. [In German].
2. Lauer, V. (2010) *Tvorennya nacystskoyi imperiyi ta Holokost v Ukrayini* [Creation of the Nazi Empire and the Holocaust in Ukraine]. Kyiv: Zovnishtorhvydav Ukrayiny; Ukrayinskyj centr vyvchennya istoriyi Holokostu. [In Ukrainian].
3. Stelnykovych, S.V. (2016) *Nacystskij okupacijnyj rezhym na terytoriyi Zhytomyrsko-Vinnyckoho rehionu i misceve naseleennya: paraleli isnuvannya j borotby (1941-1944 rr.)* [The Nazi occupation regime in the Zhytomyr-Vinnytsia region and the local population: parallels of

- existence and struggle (1941-1944)]. Dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukrainy. Kyiv: Nacionalnyj pedahohichnyj universytet im. M.P. Drahomanova. [In Ukrainian].
4. Bundesarchiv Berlin (weiter – BAB). R 6/117. [In German].
  5. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München (weiter – IfZ-Archiv). MA 303/1. SS-Standortkommandantur “Hegewald”, z. Zt. Dunajewce, den 28. Nov. 1943, Feldpost-Nr. 00175, Betr.: Bericht der SS-Standortskommandantur und des Gebietes Hegewald über die Zeit vom 7.11. bis 24.11.1943, an SS-Obersturmannführer Dr. Brandt, Persönlicher Stab RF-SS, SS-Opernführer Jungkunz. Bl. 9091-9098. [In German].
  6. BAB. NS 19/2656. [In German].
  7. IfZ-Archiv. MA 303/1. Geheim, Fernschreiben Nr. 416, Wolfsburg, 16.11.1943, Hoeh. SS u. Pol. Fhr. gez. Prützmann SS-Obergruppenführer. Bl. 9088-9089. [In German].
  8. IfZ-Archiv. MA 303/1. NS Oberschwester Else Reinhart, Solobkowce, den 26. November 1943, an den Herrn Gebietshauptmann des volksdeutschen Siedlungsgebietes Hegewald, Betreff: Betreuung des volksdeutschen Trecks Hegewald durch die NSV, Reinhart NS Oberschwester. Bl. 9105-9106. [In German].
  9. IfZ-Archiv. MA 303/1. Dr. Haeutle, Solobkowce, den 26. November 1943, an den Herrn Gebietshauptmann des volksdeutschen Siedlungsgebietes Hegewald, Betreff: Bericht über die gesundheitlichen Verhältnisse während und nach dem Treck. Bl. 9109-9110. [In German].
  10. IfZ-Archiv. MA 303/1. Nr 771, 18/12, 9140, 19.12.43, An SS-Obersturmbannführer Brandt, Hohwald, gez. Prützmann SS-Obergruppenführer. Bl. 9087. [In German].
  11. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, An SS-Obersturmführer Berg, Stab Reichsführer SS, Feldkommandostelle Hochwald, Geheim, Betr.: Aufnahme von Volksdeutschen in den Bezirk Bialystok, Bezug: Fernmündliche Anfrage Oberstuf. Berg vom 6.1.44 abends, der SS-Upf. Bialystok gez. Hellwig. Bl. 9080-9081. [In German].
  12. IfZ-Archiv. MA 303/1. Rk. Stabshauptamt, Reichsk. f.d.f.d.v., Bln. Nr. 2689, 8.1.44, An den Reichsführer-SS, Feldkommandostelle, Vorg.: Ansetzung der aus Russland zurückgeführten Deutschen, Bezg.: Funkspruch und fernmündliche Weisung vom 7.1.44, der Chef des Stabshauptamtes gez. Greifelt, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei. Bl. 9076. [In German].
  13. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, 7.1.44, Dringend, 1. Reichsicherheitshauptamt III B, 2. Volksdeutsche Mittelstelle, gez. Brand SS-Obersturmbannführer. Bl. 9077. [In German].
  14. BAB. R 186/8. Abschrift, Stabsbefehl, gez. Hoffmeyer, SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei. Bl. 1-9. [In German].
  15. BAB. R 49/2546. [In German].
  16. IfZ-Archiv. MA 303/1. An den Reichsführer SS, Feldkommandostelle, Hochwald, Persönlich, der Gauleiter u. Chef d. Zivilverwaltung für den Bezirk Bialystok, Königsberg, 10. Januar 1944, Betr.: Ansatz der umgesiedelten Volksdeutschen aus der Ukraine im Bezirk Bialystok, gez. Koch. Bl. 9069-9070. [In German].
  17. BAB. R49/2407. [In German].
  18. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, Rowno, Nr. 8, 1.1.44, An das RSHA Roem. 3 B, SS-Staf. Ehlich, Berlin, Betr.: Rückführung von Volksdeutschen. Bl. 9083. [In German].
  19. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, Gauleiter Erich Koch, 14.1.44. Bl. 9065-9066.
  20. Gerlach, C. (2000) *Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Ed. [In German].
  21. Fleischhauer, I. (1983) *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt. [In German].
  22. BAB NS 19/842. [In German].

Мартыненко В.Л. Эвакуация немецкого населения из генерального округа «Житомир» (ноябрь 1943 г. – март 1944 г.).

На протяжении осени 1943 г. из нескольких оккупированных регионов Украины проходила массовая эвакуация немецкого населения. Одним из них стал генеральный округ «Житомир», где в то время проживало более 40 тыс. этнических немцев. К началу ноября 1943 г. его территория попала под удар наступающих советских войск. Это и стало толчком к эвакуации местного немецкого населения. Ее главным инициатором выступила гражданская администрация. Персонал СС выполнял зачастую вспомогательную роль. Заметное участие в данной операции, особенно с точки зрения транспортного обеспечения, принимал и вермахт. Для перевозки контингента достаточно часто (а в начале 1944 г. исключительно) использовались железнодорожные составы, что значительно ускорило эвакуацию. Подводы и автотранспорт активно применялись только во время ее первой фазы. Как свидетельствуют документы, подавляющее большинство беженцев эвакуировалось добровольно, так как всерьез опасалось новых репрессий со стороны советской власти. В то же время, имели место случаи, когда оккупационные власти прибегали к угрозам и силовому давлению в отношении лиц, которые по тем или иным причинам решили остаться. Основная масса беженцев поначалу была вывезена в районы генерального округа «Волынь-Подолье». С января 1944 г. их эвакуировали на территорию округа «Белосток», где, согласно первоначальным планам руководства СС, им в перспективе отводилась роль поселенцев. Однако в марте 1944 г. данный контингент был полностью вывезен в Вартегау, где и находился до окончания военных действий в Европе.

В рамках данной статьи на основе привлечения документов архивных фондов Германии рассмотрены организация, ход и особенности эвакуации немецкого населения с территории генерального округа «Житомир» в ноябре 1943 г. – марте 1944 г.

Ключевые слова: этнические немцы, оккупация, эвакуация, генеральный округ «Житомир», Германия, округ «Белосток», Вартегау.

Martynenko V. Evacuation of the German Population from the Zhytomyr General District (November 1943 – March 1944).

During the autumn of 1943, a mass evacuation of the German population took place from several occupied regions of Ukraine. One of them was the Zhytomyr general district, where at that time more than 40,000 ethnic Germans lived. By early November 1943, its territory came under attack from the advancing Soviet troops. This was the impetus for the evacuation of the local German population. Its main initiator was the civil administration. SS personnel often played a supporting role. The Wehrmacht also took a noticeable part in this operation, especially from transport support. For transportation of the contingent, quite often (and at the beginning of 1944 exclusively), trains were used, which significantly accelerated the evacuation. Carts and vehicles were actively used only during its first phase. According to documents, the vast majority of refugees evacuated voluntarily, as they seriously feared new repressions by the Soviet government. At the same time, there were cases when the occupying authorities resorted to threats and forceful pressure against persons who, for one reason or another, decided to stay. The bulk of the refugees were initially transported to the General District of Volhynia and Podolia. Since January 1944, they were evacuated to the territory of the Bialystok district, where, according to the initial plans of the SS leadership, in the future, they were destined the role of settlers. However, in March 1944, this contingent was completely exported to Warthegau, where it remained until the end of hostilities in Europe.

In the framework of this article, based on attracting documents from German archival funds, the organization, the course, and features of the evacuation of the German population from the territory of the Zhytomyr General District in November 1943 – March 1944 are considered.

Keywords: ethnic Germans, occupation, evacuation, Zhytomyr General District, Germany, Bialystok district, Warthegau.